

Olga Miriam Przybyłowicz

Długość życia zakonnice w świetle źródeł średniowiecznych i nowożytnych. Ograniczenia, możliwości i propozycje badawcze

W rozwijającym się w ostatnich latach nurcie prozopografii zakonnej¹ w Polsce zagadnienie długości życia biologicznego, jak i lat spędzanych w klauzurze „pod habitem”² poruszane było i jest znacznie rzadziej niż zagadnienia pochodzenia społecznego, kwestie geografii rekrutacji czy liczebności wspólnot. Uwaga ta dotyczy zarówno męskich wspólnot zakonnych, jak i żeńskich³, choć i w tej tematyce dorobek prozopografii zakonów żeńskich jest znacznie skromniejszy⁴.

¹ T.M. Gronowski, *Zwyczajni klasztor, zwyczajni mnisi. Wspólnota tyniecka w średniowieczu*, Kraków 2007, zob. recenzja O.M. Przybyłowicz, „Kw.HKM”, R. LII, 2008, nr 3–4, s. 405–413; K. Kaczmarek, *Lista opatów klasztorów cystersów w Wieleniu — Przemęcie (do roku 1596). Próba rekonstrukcji*, [w:] *Scripta lapis minora*, red. B. Lapis, t. 2, Poznań 1998, s. 51–68; tenże, *Konwent dominikanów poznańskich w średniowieczu*, [w:] *Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski*, 2003, t. 1, s. 35–54; J. Marszałska, W. Graczyk, *Opaci i przeorzy OO. Cystersów w Szczyrzycu od XIII do XX wieku*, Kraków 2005; A. Pobóg-Lenartowicz, *Konwent klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku w Wrocławiu*, Wrocław 2007; M. Dorna, *Bracia zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1309*, Poznań 2004; M. Starzyński, *Katalog opatów mogińskich w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość” (dalej cyt.: „NP”), t. 100, 2003, s. 77–126.

² Tzw. „wiek chronologiczny”, zob. J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych*, Warszawa 1979, s. 92–93.

³ M. Borkowska, *Liczebność i skład osobowy klasztorów benedyktynek kongregacji chełmińskiej*, „NP” t. 49, 1978, s. 245–269; tejsze, *Prozopografia polskich zakonów żeńskich*, tamże, t. 73, 1990, s. 315–324; tejsze, *Słownik polskich księń benedyktyńskich*, Niepokalanów 1996; tejsze, *Skład osobowy polskich klasztorów cysterek w XVII–XVIII w.*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. A.M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek, Poznań 2004, s. 62–79; tejsze, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. I: *Polska Zachodnia i Północna*, Warszawa 2004, t. II: *Polska Centralna i Południowa*, Warszawa 2006; Cz. Deptuła, *Skład i liczebność konwentów żeńskich w Polsce w drugiej połowie XII i pierwszej połowie XIII wieku*, Sprawozdania KUL, t. 16, 1966–1967, s. 198–200; D. Karczewski, R. Kabaciński, *Katalog prepozytów klasztoru norbertanek w Strzelnie od XII w. do 1837 r.*, „NP”, t. 87, 1997, s. 5–38; tychże, *Przeorysze i podprzeorysze klasztoru norbertanek w Strzelnie od końca XII w. do 1837 r.*, tamże, t. 94, 2000, s. 135–176; D. Karczewski, *Skład osobowy klasztoru norbertanek w Strzelnie w dobie kasaty (1773–1837)*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, Strzelno 2007, s. 101–113; A. Szylar, *Liczba zakonnic, skład osobowy i rotacja na urzędach w klasztorze benedyktynek w Sandomierzu w latach 1615–1903*, „NP”, t. 102, 2004, s. 287–352; P. Wiszewski, *Opactwo benedyktynek w Legnicy (1348/1349–1810). Struktura, funkcjonowanie, miejsce w społeczeństwie*, Poznań–Wrocław 2003, w Aneksie 1 zamieszczono alfabetyczny spis mniszek oraz mnichów i świeckich związanych z konwentem, zaś kwestie prozopografii poruszono w rozdz. III (Konwent, s. 109–134) i IV (Kler klasztorny i familia, s. 135–150).

⁴ Praca H. Kulig o klaryskach we Wrocławiu (*Die Standesverhältnisse der Breslauer Klarenstiftes in Mittelalter*, Wrocław 1939), uwzględniająca porównawczo tamtejsze dominikanki, do niedawna była jedyną. W porównaniu z dorobkiem badań nad wspólnotami męskimi w drugiej połowie XX wieku, jest znacząca dysproporcja: W. Bukowski, *Katalog opatów jędrzejowskich. Próba ustalenia chronologii*, [w:] *Cystersi w Polsce. 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990; H. Gapski, *Profesi bernardyńscy konwentu krakowskiego w latach 1578–1650 na podstawie ksiąg profesji*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 23, 1975, z. 2, s. 71–111; tenże, *Profesi dominikańscy konwentu krakowskiego w latach 1509–1650*, [w:] *Studia nad histo-*

Rekonstrukcja długości życia, zarówno wieku biologicznego, jak i we wspólnocie, podobnie jak składu społecznego, liczebności, pochodzenia narodowościowego, napotyka w epoce średniowiecza na ograniczenia natury obiektywnej. Badania determinuje niedostatek i charakter źródeł, wśród których przeważają dokumenty. Brak w Polsce zachowanych na zachodzie Europy czy w wyspiarskiej Anglii średniowiecznych ksiąg — protoplastów nowożytnych rejestrów profesji, zwanych *Libri vitae*⁵. Dla okresu do początku XIV wieku dodatkową trudnością zarówno na ziemiach polskich, jak i w innych częściach Europy, jest używanie wyłącznie imion, co uniemożliwia identyfikację osób, za wyjątkiem najwybitniejszych jednostek — założycieli zakonów, klasztorów bądź świętych zakonników i zakonnice. W tych nielicznych przypadkach bogate dane biograficzne pozwalają na precyzyjne oszacowanie wieku biologicznego i wspólnotowego. Są to przykłady, które nie pozwalają jednak na wypowiedzanie się o długo- bądź krótkowieczności całych zgromadzeń. Specyfiką żeńskich wspólnot klauzurowych, a uwaga ta odnosi się nie tylko do ziem polskich, jest niedostatek nekrologów i kronik, stanowiących najcenniejsze źródła informacji o średniowiecznych zgromadzeniach męskich⁶. Z terenu ziem polskich zachowały się

rią dominikanów w Polsce 1222–1972, red. J. Kłoczowski, t. 1, Warszawa 1975, s. 647–686; tenże, *Problematyka rekrutacji cystersów w Polsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 475–487; tenże, *Rekrutacja do zakonów męskich w Polsce w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie krakowskiego ośrodka zakonnego*, Lublin 1987; P. Oliński, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997, s. 179–204; A. Pobóg-Lenartowicz, *Konwent klasztoru kanoników...*; J. Rajman, *Średniowieczne klasztory na Górnym Śląsku. Problem rekrutacji i zasięg społecznego oddziaływania*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 67–74; *Spisy konwentów zakonnych z Pomorza Gdańskiego do 1309 roku*, oprac. D.A. Dekański, Gdańsk 1994; M. Starnawska, *Nekrolog krzyżowców z czerwonej gwiazdą*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie...*, s. 211–219; E. Wólkiewicz, *Mieszczanie w klasztorze. Skład osobowy konwentu bożogrobców w Nysie w średniowieczu*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole 2000, s. 429–448.

⁵ B. Harvey, *Living and Dying in England 1100–1540: the Monastic Experience*, Oxford 1993, s. 114–128; J. Hatcher, A.J. Phipper, D. Stone, *Monastic mortality: Durham Priory 1395–1529*, „Economic History Review”, R. LIX, 2006, nr 4, s. 667–687; J. Hatcher, *Mortality in the fifteenth century: some new evidence*, „Economic History Review”, R. XXIX, ser. 2, 1985, s. 19–38. Za wskazówki co do literatury angielskiej dziękuję dr P. Guzowskiemu z IH w Białymostku, zob. także, *Metody badań demograficznych społeczeństw średniowiecznych — perspektywa angielska*, „Przeszłość demograficzna Polski”, t. 28, 2007, s. 6–25; S. Thompson, *Why English Nunneries Had no History. A Study of Problems of the English Nunneries Founded after the Conquest*, [w:] *Medieval Religious Women*, t. 1: *Distant Echoes*, red. J.A. Nicholas, L.T. Schank, Klamazoo 1984, s. 131–149; P. Wiszewski, *Nonnenklöster in Schlesien bis 1810. Forschungsstand und Forschungsperspektiven*, [w:] *Geschichte der christlichen Lebens im schlesischen Raum*, red. J. Köhler, R. Bendl, Bd. 1, Münster 2002, s. 327–336.

⁶ Z. Perzanowski, *Nekrolog formą dokumentacji życia społecznego w średniowieczu*, [w:] *Powstanie — przeływ — gromadzenie informacji. Materiały z I Sympozjum nauk dających poznać źródła historyczne*, Toruń 1978, s. 83–104. O kronikach z męskich wspólnot zob. W. Mrozowicz, *Kronika klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Kłodzku (na tle dziejopisarstwa na Śląsku i krajów ościennych)*, Wrocław 2000; tenże, *Średniowieczne Śląskie dziejopisarstwo klasztorne*, [w:] *Tysiącletnie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*, red. A. Barciak, Katowice 2000, s. 141–159; A. Pobóg-Lenartowicz, „*Chronica abbatum Beate Marie Virginis in Arena*” jako źródło poznania życia wewnętrznego klasztoru na Piasku we Wrocławiu, [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995, s. 181–194. O nekrologach: I. Hlaváček, *Die spätmittelalterlichen böhmischen Nekrologien als Quelle des klösterlichen Alltags*, [w:] *La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au Moyen Âge et Temps modernes. Actes du Premier Colloque International du LARHCOR*, t. 1–2, red. M. Derwich, „Opera ad Historiam Monasticam Spectantia”, Series I, Colloquia 1, Wrocław 1995, s. 581–590; L.J. Lemaître, M. Derwich, *Pour un répertoire des obituaires polonais*, [w:] *Śmierć w dawnej Europie. La mort en Europe médiévale et moderne*, red. M. Derwich, Wrocław 1997, s. 29–43; P. Oliński, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997; A. Pobóg-Lenartowicz, *Konwent klasztoru kanoników...*, s. 14–15; Ph. Racineat, *Życie i śmierć w średniowieczu. Przykład klasztorów benedyktyńskich*, [w:] *Śmierć w dawnej Europie*, s. 47–72; M. Starnawska, *Nekrolog krzyżowców z czerwonej gwiazdą*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie...*, s. 211–219. Jedną z najwcześniejszych kronik żeńskich domów jest kronika klasztoru Santa Maria di Monte Luce w Perugii. Dla najwcześniejszego okresu, z lat

cztery nekrologi norbertanek: z klasztorów w Strzelnie i Żukowie, dla których podstawą wydawniczą były rękopisy nowożytne — szesnasto- i siedemnastowieczne, oraz w Czarnowasach i podkrakowskim Zwierzyńcu⁷.

Rzadkość wśród średniowiecznych archiwaliów stanowią listy księń, pozwalające na określenie długości sprawowania urzędu, ale też i życia zakonnic obejmujących najwyższe godności w klasztorze.

Dla epoki średniowiecza podstawowymi źródłami wiedzy o zakonnicach i zakonnikach są źródła normatywne — reguły i konstytucje oraz dokumenty. W aktach mamy do czynienia z informacjami dotyczącymi tylko wąskiej grupy zakonnic — osób sprawujących władzę, czyli jak to ujęła Halina Manikowska⁸, ze zjawiskiem nadreprezentacji elit urzędniczych — księń lub opatek, ewentualnie ich zastępczyń, oraz ich męskich odpowiedników w zgromadzeniach zakonników. W mniejszym stopniu przydatne do badań są akta konsystorskie i biskupie⁹

1449–1500, zawiera jedynie podstawowe informacje — przy każdej nowej kandydatce podane zostały bowiem data przybycia, imię i nazwisko ojca (czasami pochodzenie, piastowany urząd lub zawód), *Memoriale di Monteluce. Cronaca del monastero delle Clarisse di Perugia dal 1448–1838*, int. V. Nicolini, Porziuncola 1983.

⁷ *Das Totenbuch des Prämonstratenserinnen Klosters Zuckau bei Danzing*, wyd. M. Perlbach, Danzing 1906 (*Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens*, t. V); *Fragmentum menologii Żukoviensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Kraków 1888, wyd. W. Kętrzyński, s. 140–142; *Necrologium, Monumenta Poloniae Historica*, t. V, Kraków 1888, wyd. W. Kętrzyński, s. 721–767; *Nekrolog des Klosters Czarnowanz*, opr. W. Wattenbach, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, Bd. 1: 1855–1856, s. 226–228. Uwagi krytyczne do edycji zob. K. Jasiński, *Nekrolog klasztoru norbertanek w Strzelnie. Uwagi krytyczno-erudycyjne*, [w:] K. Jasiński, *Prace wybrane z nauk pomocniczych historii*, Toruń 1996, s. 7–44; D. Karczewski, *Die Beziehungen zwischen der Prämonstratenserklöster im Licht der polonischen klösterlichen Totenbücher*, [w:] *La vie quotidienne...*, s. 591–597; B. Kürbisówna, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, „Roczniki Historyczne”, t. 40, 1974, s. 19–50; J. Rajman, *Średniowieczne zapiski w Nekrologu klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu*, „NP”, t. 77, 1992, s. 33–55. Charakteru nekrologu zakonnego sensu stricto nie ma nekrolog trzebnicki kojarzony ze środowiskiem cysterek w Trzebnicy. Jest to rękopis składający się z dwóch części — liturgicznej i kalendarzowej, ta ostatnia nazywana jest Nekrologiem czesko-śląskim. Zdaniem M. Pawłowskiego i K. Jasińskiego to obituarz nietypowy — prywatny, prawdopodobnie dar Ottona Bawarskiego, narzeczonego Gertrudy, córki Jadwigi i Henryka Brodatego, późniejszej opatki w Trzebnicy. Z klasztorem cysterek wiąże się jedynie jako z miejscem sporządzenia wpisów w latach 1203–1257. Wymieniono 93 osoby zmarłe, w tym jedynie 14 zakonnic i to nie tylko z Trzebnicy, co uniemożliwia badania prozopograficzne wspólnoty. M. Pawłowski, *Czeskie noty obituarne w Nekrologu Trzebnickim*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 25, 1980, s. 97–109; K. Jasiński, *Ze studiów nad tzw. Nekrologiem czesko-polskim*, [w:] *Polska — Czechy — Śląsk. Studia nad dziejami stosunków kulturalnych i politycznych w średniowieczu*, Wrocław 1994, s. 39–72; tenże, *Związek rękopisu zawierającego tzw. Nekrolog czesko-śląski z Czechami*, [w:] *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. A. Radziwiński, A. Supruniuk, J. Wroniszewski, Toruń 1997, s. 477–492.

⁸ Mimo tych uwag szeroki kwestionariusz badawczy zaproponowany przez P. Wiszewskiego w odniesieniu do badania struktury społecznej konwentu benedyktynek w Legnicy i interesujące spostrzeżenia H. Manikowskiej co do relacji i związków, tak społecznych, jak i gospodarczych, dwóch wspólnot mendikańskich: klarysek i dominikanek z miastem Wrocławiem w późnym średniowieczu, pokazują nowe możliwości badawcze. H. Manikowska, *Klasztor żeński w mieście średniowiecznym*, „Roczniki Dziej. Społ. i Gosp.”, t. LXII, 2002, s. 7–50, tu: s. 14; P. Wiszewski, *Legnickie opactwo benedyktynek...*, s. 75–90. Literatura zagraniczna jest bogatsza, np. A. Molho, „*Tanquam vere mortua*”. *Le professioni religiose femminili nella Firenze del tardo medioevo*, „Società et storia”, t. 43, 1989, s. 1–44; S. Thompson, *The Problem of the Cistercian Nunc in the Twelfth and Thirteenth centuries*, [w:] *Medieval Women*, red. D. Baker, Oxford 1978, tam również bibliografia, s. 227–252; L.B. Venarde, *Women's Monasticism and Medieval Society: Nunneries in France and England 890–1215*, Cornell 1999.

⁹ Acta Episcopalia Poznania zachowane od 1439 r., Gniezna od 1440, Krakowa od końca XV wieku. Niewykorzystane do dziś akta konsystorza gnieźnieńskiego liczą 80 tomów i zawierają informacje o zakonnikach i zakonnicach diecezji umożliwiając badania prozopograficzne. Ostatnio badania nad tym imponującym zbiorem rozpoczął K. Kaczmarek, *Konwent dominikanów wrocławskich w późnym średniowieczu*, Poznań–Wrocław 2008.

oraz księgi sądowe, ziemskie i miejskie zachowane przede wszystkim od XV wieku, a więc obejmujące okres schyłkowy epoki. Liczebność tych ostatnich i zmuśność kwerendy sprawa¹⁰, że pozyskane informacje są niewspółmierne do wykonanej pracy, szczególnie w przypadku zgromadzeń żeńskich, gdy wiadomości o siostrze ograniczają się do stwierdzenia, że daną osobę — najczęściej wymienioną tylko z imienia — przed sądem reprezentuje prokurator.

W źródłach normatywnych, poczynawszy od najstarszych reguł zakonnych Cezarego z Arles, Bazylego, Pachomiusza, a także dwóch filarów monastycznego i kanonicznego życia — Augustyna i Benedykta, kwestia wieku, młodości i starości poruszana była przez prawodawców sporadycznie. Cezary z Arles w *Regule dla dziewczyc* stwierdzał, że najlepiej przyjmować dziewczynki co najmniej sześć-, siedmioletnie, a młodsze o ile to możliwe wcale lub w wyjątkowych sytuacjach¹¹. Benedykt dopuszczał przyjmowanie do klasztoru oblatów, czyli dzieci ofiarowanych przez rodziców, ale nie precyzował ich wieku. Koniec dzieciństwa oznaczała jednak według prawodawcy cezura 15 lat¹². Kwestia obłacji i ewentualnych nadużyć w tym względzie przewijała się przez ustawodawstwo soborowe poczynawszy od VI wieku. Synod w Toledo w 633 roku usankcjonował obłację stwierdzeniem *Monachum aut paterna devotio aut propria professio facit*, jednak podczas dziesiątego synodu dwadzieścia trzy lata później doprecyzowano, że obłacja może dotyczyć tylko dzieci do dziesiątego roku życia, zaś potem decyzja należy już nie do rodziców, a do samych zainteresowanych¹³.

Prawodawcy niewiele wspominali o starych i młodych mnichach, w żaden sposób nie precyzując cezury wieku: „Niech nikt nie śpi w zamkniętej celi [...] chyba że ojciec klasztoru pozwoli na to komuś ze względu na podeszły wiek lub chorobę” nakazywał św. Makary¹⁴; a Benedykt dodawał „Łóżka młodszych braci nie powinny stać obok siebie, lecz rozdzielone postanieniami starszych”¹⁵. „Chociaż ludzie mają wrodzoną sobie naturalną skłonność okazywania miłostw starcom i dzieciom, powinien ich jednak osłaniać także autorytet reguły [...] Surowych przepisów w sprawie pożywienia nie można w żadnym przypadku do nich stosować” przestrzegwał Benedykt. Atrybutem starszych braci — *seniores* było ich doświadczenie, która wykorzystywano w praktyce: „Przy furcie klasztornej trzeba postawić roztropnego starca (*senes sapiens*), który by potrafił zarówno przyjąć wiadomość, jak i udzielić odpowiedzi i którego dojrzałość powstrzyma go od włóczenia się na zewnątrz [...]. Jeśli furtkowi potrzeba pomocy, trzeba mu dodać młodszego brata”¹⁶. Starsi, ale nie starzy, mieli też czuwać nad poprawnością zachowań współbraci: „Przed wszystkim jednak należy koniecznie wyznaczyć jednego lub dwóch starszych mnichów, w godzinach w których bracia mają zajmować się czytaniem będą oni obchodzić klasztor i patrzeć, czy nie znajdzie się ktoś opieszły [...]”¹⁷. „Niech zatem

¹⁰ T.M. Gronowski, *Zwyczajny klasztor...*, s. 39–41; H. Manikowska, *Klasztor żeński w mieście średnio-wiecznym. Modele funkcjonowania Polsce i na Śląsku i weryfikacja tego modelu na przykładzie Wrocławia*, [w:] *Sociální svět středověkého města*, red. M. Nodl, Praha 2006, s. 207–223, tu: s. 214–215.

¹¹ Cezary z Arles, *Regula dla dziewczyc*, [w:] *Pisma monastyczne, Źródła monastyczne*, t. II, przekł. E. Czerny, M. Borkowska, J. Piłat, Kraków 1994, s. 57.

¹² *Święty Benedykt z Nursji Regula*, przekł. A. Świderkówna, wyd. III, Tyniec 2005, rozdz. 70, s. 255, rozdz. 59, s. 207–208: „Jeśli ktoś moźny ofiaruje swego syna Bogu w klasztorze, a chłopiec jest małoletni, rodzice sami napiszą prośbę [...] Następnie zawiną ten dokument i rękę chłopca razem ze swoim darem w obrus ołtarza i tak go ofiarują”.

¹³ J. Kałowski, *Wiek wymagany przy przyjęciu do zakonu — nowicjatu (studium prawno-historyczne)*, „Prawo Kanoniczne”, t. 44, 2001, nr 3–4, s. 12 i 13.

¹⁴ *Wczesne reguły monastyczne z Galii*, przekł. K. Bielawski, Kraków 1994, *Źródła monastyczne*, t. 3, red. M. Starowiejski, s. 71.

¹⁵ *Święty Benedykt z Nursji Regula*, rozdz. 22, s. 121.

¹⁶ Tamże, rozdz. 66, s. 233

¹⁷ Tamże, rozdz. 48, s. 177.

młodszy (*iuniores*) starszych (*priores*) szanują, a starsi niech kochają młodszych [...] starsi powinni mówić do młodszych „bracia”, młodszy zaś do starszych *nonni*, co oznacza „czcigodni ojcowie”¹⁸. Podkreślano, że nie wiek, lecz starszeństwo złożenia profesji daje pierwszeństwo: „Ktokolwiek pierwszy wstępuje do klasztoru pierwszy siedzi, pierwszy idzie, pierwszy odmawia psalm, pierwszy nakłada sobie pokarm przy stole, pierwszy przyjmuje Komunię Św. w kościele, decyduje więc u nich nie wiek, a profesja” pisał św. Pachomiusz, a powtarzali za nim Kasjan i Benedykt¹⁹.

Rozwiązania ustawodawstwa kościelnego XII i XIII wieku zmierzały stopniowo do całkowitego zniesienia obłajki. Nakazywano, by nie przyjmowano do klasztorów kandydatów i nie składano profesji zakonnej przed 12 rokiem życia — przepis dotyczył tak mężczyzn, jak i kobiet chcących poświęcić się życiu wspólnotowemu²⁰. Papież Grzegorz IX w regule zatwierdzonej w 1232 roku zgromadzeniu magdalenek od pokuty tj. siostrom św. Marii Magdaleny, polecał w paragrafie trzecim, by starano się nie przyjmować dziewcząt poniżej 11 roku życia; gdyby takie osoby przyjęto jednak, czy to „dla uniknięcia poważnych przykrości lub dla korzyści duchowej”, najmłodsze kandydatki miały być wychowywane osobno aż do ukończenia 14 roku życia²¹. Kartuzi granicę wieku kandydatów ustalali w konstytucjach z 1228 roku nawet na 20 lat, a cystersi na kapitule roku 1157 przyjęli, że nowicjusze powinni mieć ukończone 18 lat²². Praktyka w tym względzie, podobnie jak kwestia, czy przyjmowano do konwentów wyłącznie osoby zdrowe, pozostaje niezbadana, z uwagi na brak źródeł o charakterze późniejszych, nowożytnych ksiąg przyjęć — profesji²³.

W prawodawstwie nowych zakonów XIII wieku (mendykantów) nie rozstrzygano wyrażenie i jednoznacznie kwestii wieku przyjęcia do klasztoru oraz obłajki²⁴. W niezatwierdzonej regule św. Franciszka, a następnie w potwierdzonym przez papieża Honoriusza III w 1223 roku prawie, zwracano jedynie uwagę na konieczność odbycia rocznego nowicjatu; nie wspomniano już o możliwości obłajki dzieci. W bulli papieża Innocentego IV skierowanej do wszystkich klasztorów żeńskich zakonu św. Franciszka, wydanej w Lyonie w sierpniu 1247 r.²⁵, która nadała zakonowi klarysek status kanoniczny w Kościele, stwierdzano: „panny wieku i rozumu odpowiedniego, które nie byłyby chore lub bardzo stare, złożą ubiór świecki, a po kilku dniach założą *habitum regularem*”²⁶. Magistra czuwająca nad nowicjuszkami powinna zapoznać je z wymaganiami reguły, codziennym życiem zakonnym, zaś „po upływie rocznego nowicjatu młode siostry miały złożyć profesję”²⁷. Papież ten dopuszczał możliwość wystąpienia ze wspólnot zakonnych tych, którzy trafili do nich przed 14 rokiem życia. Opuszczenie klasztoru mogło nastąpić po ukończeniu 15 roku życia²⁸.

¹⁸ Tamże, rozdz. 68, s. 221.

¹⁹ *Pachomiana Latina*, przekł. ks. A. Bober SJ, W. Miliszkiewicz, M. Starowieyski, *Źródła monastyczne*, t. 11, red. M. Starowieyski, Kraków–Tyniec 1996, s. 125; *Święty Benedykt z Nursji Reguła*, rozdz. 27, s. 127.

²⁰ R. Metz, *Le statut de la femme en droit canonique médiéval*, „Receuil de la Société Jean Bodin”, 12, 1962, s. 83 i n.; J. Kałowski, *Wiek wymagany...*, s. 16–17.

²¹ Bulla papieża Grzegorza IX *Exurgentes de pulvere filie Syon...*, [w:] W. Bochnak, *Z dziejów Magdalenek od Pokuty w Szprotawie (XIII–XIX w.)*, Wrocław 1985, s. 17–29.

²² J. Kałowski, *Wiek wymagany...*, s. 17–18.

²³ O ubóstwie źródeł także P. Wiszewski, *Opactwo benedyktynek...*, s. 20 i n. we wstępie oraz s. 107, 217.

²⁴ M.H. Vicaire, *Mendicanti*, [w:] *Dizionario degli istituti di perfezione*, vol. V, Roma 1978, kol. 1163–1189.

²⁵ I. Omaechevarria, *Escritos de santa Clara y documentos contemporaneos*, Madrid 1970, par. 3.

²⁶ *Omnes vero ex more intra claustrum receptae, si aetatis intelligibilis fuerint, citius deponant habitum saecularem; et intra paucos dies habitum regularem suscipiant; quibus deputetur Magistra, quae ipsas informet regularibus disciplinis*, tamże.

²⁷ [...] *et completo unius anni spatio professionem faciant* [...], tamże.

²⁸ J. Kałowski, *Wiek wstąpienia...*, s. 23.

„Jeśli jakaś osoba z Bożym natchnieniem przyjdzie do nas chcąc przyjąć nasze życie, opatka jest zobowiązana zapytać wszystkie swoje siostry o zgodę [...] jeśli także podeszły wiek lub słaby stan zdrowia albo tępota umysłu nie przeszkadza jej w zachowaniu naszego życia, wtedy należy jej wyłożyć starannie zasady naszego życia”²⁹ — udzielała Klara, na kilka dni przed śmiercią, dość ogólnikowych wskazówek swym następczyniom w regule zatwierdzonej przez papieża Innocentego IV 9 sierpnia 1253 roku. „Po dojściu zaś do odpowiedniego wieku [młode dziewczęta — O.M.P.] niech otrzymają tunikę i jak inne niech złożą profesję” — kontynuowała zalecenia ksieni San Damiano³⁰. Odpowiedni wiek, choć jasno nieokreślony, to zapewne granica lat 12, powtarzająca się w bullach papieskich tego okresu. Klara dopuszczała więc, jak wynika z powyższego fragmentu, przyjmowanie do klasztoru — nowicjatu, młodszych dziewczynek. Jedyną regułą, która jasno precyzowała wiek złożenia profesji, poprzedzonej nowicjatem, było prawo ułożone przez św. Brygidę w XIV wieku, która określała wiek minimalny na 18 lat³¹.

Prawo kanoniczne określało natomiast wiek kandydatki na przełożoną wspólnoty — musiała ona mieć minimum 30 lat. Wydaje się, że przestrzegano tego wymogu. Zachowała się bulla papieża Jana XXII do biskupa wrocławskiego, w której papież udzielał dyspensy klasztorowi strzelińskiemu na wybór ksieni, Anny córki Bolka I świdnickiego, z powodu *defectum patitur in etate, cum nondum eiusdem etatis tricesimum annos compleverit* [...]³². Anna miała w 1327 roku lat 26, co pozwala doprecyzować jej datę urodzin na koniec 1301 roku³³. Papież Eugeniusz IV w bulli z roku 1446 nakazywał, by ksieni wybierać mogły tylko zakonnice, które co najmniej od trzech lat były profeskami w danym zgromadzeniu, zaś o wyborze miała decydować większość głosów³⁴.

Druga grupa źródeł średniowiecznych — dokumenty — przynosi wprawdzie informacje o wieku, długości życia zakonnice, są to jednak wiadomości fragmentaryczne, jednostkowe, które nie mogą stanowić podstaw do ogólnych wniosków. Ich Specyfikę potwierdza zestawienie dokonane przez P. Wiszewskiego, dotyczące szacowanej długości życia benedyktynek legnickich; do końca XIV wieku udało mu się zidentyfikować pięć zakonnice, z których dwie nie przekroczyły w chwili śmierci 25 lat, dwie inne miały między 41 a 50, jedna zaś znalazła się w przedziale wieku średniego 31–40; w latach 1400–1550 ustalił wiek 26 siostr, z których połowa mieściła się w przedziałach 31–40 (sześć) i 41–50 lat (siedem)³⁵.

Dokumenty pozwalają na oszacowanie długości życia niewielkiej grupy zakonnice — sprawujących najwyższe urzędy klasztorne. Ksieni, opatka najczęściej pojawia się w dokumentach jako reprezentantka wspólnoty przy zawieraniu czynności prawnych i transakcji gospodarczych. *Abbatissa* — tu wymienione zostaje najczęściej jej imię, w późniejszych wiekach nazwisko

²⁹ *Reguła Św. Klary*, [w:] *Pisma: Święci Franciszek i Klara z Asyżu wydanie łacińsko-polskie*, Kraków–Warszawa 2002, rozdz. 2, s. 453.

³⁰ Tamże, s. 454.

³¹ J. Swastek, *Św. Brygida szwedzka i zakon Najświętszego Zbawiciela, ze szczególnym uwzględnieniem klasztorów polskich*, Lublin 1986, t. 1, s. 149.

³² *Acta pontificum romanorum Clementis V 1305–1314, Johannis XXII 1316–1334, Benedicti XII 1335–1342, Tomus prodromus*, t. VIII, wyd. Z. Hledíková, Pragae 2003, nr 714, reg. w *Bullarium Poloniae*, t. 1, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Romae–Lublin 1982, nr 1458.

³³ Dotychczasowi badacze datę narodzin określali między listopadem 1301 a sierpniem 1302, zob. K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, wyd. II, Kraków 2007, s. 310; Piastowie, [w:] *Leksykon biograficzny*, red. K. Ożóg, S. Szczur, Kraków 1999, s. 587.

³⁴ *Bullarium Franciscanum*, t. 1 (1431–1455), wyd. V. Hüntemann, Quaracchi 1929, nr 1044, s. 525; Biblioteka Watykańska, *Bolla di papa Urbano IV in cui prescrivivera la Regola per le monache clarisse Testamento della madre S. Chiara e costituzione di papa Eugenio IV (Dato in Roma presso S. Pietro nell' anno della Incarnazione del Signore 1446 ai 5. del mese di Febbrajo, 16. del Nostro Pontificato)*, Bologna 1791, pkt 3, s. 84.

³⁵ P. Wiszewski, *Opatwo benedyktynek...*, tab. 5, s. 497.

rodowe, *cum totus conventus* to standardowe określenia dotyczące mieszanek danej wspólnoty. Rzadko występują w aktach zastępczynie księń — wikarie, zaś pozostałe siostry sprawujące urzędy pojawiają się sporadycznie, nie mówiąc już o reszcie wspólnoty — siostrach chórowych, jak i drugim chórze — konwerskach, które pozostają anonimową zbiorowością. Daty występowania zakonnic w dokumentach pozwalają na przybliżone określenia długości życia pod warunkiem, że oprócz imienia pojawia się inny desygnat osoby — nazwisko bądź miejsce pochodzenia lub też, gdy mamy do czynienia z przedstawicielką rodu panującego. Wówczas identyfikacja nie następuje trudności na podstawie innych, zachowanych, niezakonnych źródeł. Margines błędu pozostaje jednak spory ze względu na fragmentaryczność bazy źródłowej i fakt, że w przypadku braku dokumentu jesteśmy skazani z góry na niepowodzenie, bo w innych źródłach imiennie zakonnice występują wyjątkowo.

Do rzadkości należą średniowieczne akta, w których wymieniona została znaczna część lub nawet najprawdopodobniej cała wspólnota siostr chórowych, stanowiących większość zakonnic w każdym klasztorze. Z takimi mamy do czynienia w przypadku klarysek wrocławskich — zachowało się pięć dokumentów z lat 1356, 1396, 1438, 1481 i ostatni z lat 1507–1508. Ponad czterdziestoletnie, długie odstępy czasu dzielące ich wystawienie ograniczają możliwości badania długości życia, a szkoda, bo większość z siostr można już identyfikować na podstawie nazwisk rodowych bądź odmiejscowych. W 1356 roku, w dokumencie określającym obowiązki nowego prokuratora, wymieniono kilkanaście klarysek, choć z pewnością nie była to cała wspólnota (zapisano sformułowanie *cum totus conventus* na końcu imiennej listy). Konwent reprezentowała księń Elżbieta, córka księcia śląskiego Henryka V Grubego. Po niej wymieniono dwie inne księżniczki piastowskie, dziesięć panien z rodów rycerskich i dwie patrycjuszki³⁶. Skład konwentu, najprawdopodobniej pełny w odniesieniu do zakonnic chórowych, można odtworzyć po raz pierwszy w roku 1396³⁷. Na czele zgromadzenia liczącego 50 siostr stała jedna z długowiecznych przełożonych, Jadwiga, córka księcia niemodlińskiego. Wikarią była Gutta, córka księcia Mikołaja I ziebickiego. Oprócz nich w klasztorze były dwie inne księżniczki: Agnieszka córka księcia legnickiego Ruperta i Anna córka księcia opolskiego Bolka II³⁸. W obydwu najstarszych spisach uwzględniono jedynie Małgorzatę z Nysy. Pod koniec XIV wieku musiały być osobą wiekową, skoro w murach klasztoru przeżyła ponad 50 lat, przyjmując najwcześniejszy wiek wstąpienia do wspólnoty — lat 12. W 1438 roku wymieniono najprawdopodobniej ponownie wszystkie siostry chórowe³⁹, z których 28 na 49 wywodziło się z kręgu rycersko-dworsko-szlacheckiego⁴⁰. W dokumentach z 1396 i 1438 roku, a więc na przestrzeni 40 lat nie odnotowano w gronie zidentyfikowanych siostr tej samej zakonnicy. W 1481 roku⁴¹ w klasztorze przebywało 56 siostr chórowych⁴². W gronie tym nie było jednak żadnej wymienionych 43 lata wcześniej. Z listy z lat 1507–1508⁴³ czerpiemy wiadomości o 39 zakonnicach. Spis siostr otwierała Regina Stolz prokuratorka; jako druga została wymie-

³⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej cyt.: APWroc.) Kopiarzusz klasztoru klarysek wrocławskich, Rep. 135 sygn. 372 (dalej cyt.: Rep. 135 Kop.Kl.), f. 121r–122v; *Regesty śląskie*, wyd. W. Korta, J. Gilewska, Wrocław–Warszawa 1975–1992, t. III, nr 355.

³⁷ APWroc. Rep. 135 Kop.Kl., f. 30r; H. Kulig, op. cit., s. 39 i n.

³⁸ Z rodów rycerskich wywodziło się 26 lub 27 zakonnic, z patrycjatu wrocławskiego 19; *Anna*, [w:] K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 554; *Anna*, [w:] *Piastowie...*, s. 755; *Agnieszka*, [w:] K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 194; *Agnieszka*, [w:] *Piastowie...*, s. 466.

³⁹ Jest to tzw. odpust bazylejski przyznający klaryskom prawo do wyboru spowiednika, APWroc. 63 nr 307, 308; H. Kulig, op. cit., s. 45.

⁴⁰ Osiem niezidentyfikowanych, H. Manikowska, *Klasztor żeński...*, s. 29.

⁴¹ APWroc. Rep. 63 nr 468.

⁴² H. Kulig, op. cit., s. 28–31 i 50, gdzie nieco inne proporcje niż na wcześniejszych kartach.

⁴³ Obecnie zaginiona, dane zebrała H. Kulig, op. cit., s. 32–34, 40–42; APWroc. Rep. 63 nr 531.

niona furtianka Katarzyna Rogin⁴⁴. Zabrakło ksieni i wikarii. Sytuacja była jednak wyjątkowa — po śmierci ksieni Elżbiety księżnej opolskiej, wymienionej w akcie z 1481 r., siostry nie mogły wybrać jej następczyni, bo przy elekcji nieodzowna była obecność prowincjała saskiego, ten zaś nie przyjeżdżał do Wrocławia. W dokumencie datowanym na 2 marca 1508 r. *in monasterio nostro* Regina Stolz i Katherina Rogin skarżyły się na zachowanie prowincjała saskiego Ludwika Henniga kardynałowi protektorowi Grimanemu⁴⁵. Siostry informowały swego prawnego opiekuna, że od śmierci ksieni Elżbiety, która nastąpiła w dniu 29 sierpnia 1507 r., nie mogą wybrać nowej przełożonej z powodu nieobecności prowincjała, który do końca lutego, a więc przez ponad pół roku nie był w stanie znaleźć czasu na przyjazd do Wrocławia. Dlatego występujące w imieniu konwentu szafarka i furtianka proszą kardynała, by same mogły dokonać wyboru przełożonej, która otrzymałaby następnie jego akceptację i zatwierdzenie⁴⁶. Dwie pierwsze zakonnice były najprawdopodobniej najbardziej doświadczonymi urzędniczkami i siostrami legitymującymi się najdłuższym stażem w konwencie, ale nie znalazły się w spisie z 1481 roku, a więc mogły mieć około 40 lat (zakładając, że przyjmowano do klasztoru przestrzegając norm prawa kanonicznego, czyli najwcześniej w wieku 12 lat).

W treści samych dokumentów niezwykle rzadko znajdują się informacje określające wiek zakonnic. I tak na przykład z dokumentu królowej Jadwigi, potwierdzającego transakcję majątkową, dowiadujemy się, że klaryska Hanka de Gyrnkow była staruszką, ale nie znamy jej faktycznego wieku⁴⁷.

Do czasu soboru trydenckiego, a więc do drugiej połowy XVI wieku, a praktycznie — z uwagi na długi proces recepcji jego postanowień na ziemiach polskich — do końca tego stulecia mamy do czynienia z dożywotnim pełnieniem urzędu ksieni. Fakt ten ułatwia badania nad długością życia zarówno biologicznego, jak i „pod habitem” przynajmniej elity klasztornej. Większość wspólnot nie doczekała się jednak rzetelnie opracowanej, opartej na szerokiej kwerendzie listy księń w epoce średniowiecza⁴⁸. Rejestr przełożonych zachował się dla klasztoru klarysek we Wrocławiu w trzech rękopisach — dwa pierwsze powstały w średniowieczu,

⁴⁴ APWroc. Rep. 63 nr 529; *Monumenta Germaniae Franciscana*, t. I 1240–1517, oprac. Ch. Reisch, Düsseldorf 1917 (dalej cyt.: MGF), t. 1, nr 816.

⁴⁵ APWroc. Rep. 63 nr 529.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Zapisła dobra, którymi dysponowała, tj. połowę wsi Nadzów i jedną trzecią ogrodu we wsi Wola koło Krakowa Małgorzacie de Cztibersko, *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1–2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874–1883 (dalej cyt.: KDKK), cz. II, nr 358.

⁴⁸ Wyjątki to benedyktyнки w Legnicy i norbertanki w Strzelnie, zob. P. Wiszewski, *Opactwo benedyktynek...*; D. Karczewski, R. Kabaciński, *Przeorysze i podprzeorysze...*; oraz benedyktyнки w Staniątkach, J. Marecki, *Ksienie klasztoru staniąckiego*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. 6, 2000, s. 99–121. Wobec publikacji P. Gąsiorowskiej o klaryskach krakowskich, *Skład osobowy klasztoru klarysek w Krakowie do końca XVIII wieku*, Kraków 2005, mam uwagi metodologiczne, przede wszystkim dotyczące zasięgu kwerendy źródłowej. Choć Autorka wymieniła w bibliografii ponad 100 ksiąg rękopiśmiennych, to we właściwym tekście odwołania do nich nie pojawiają się w ogóle bądź bardzo rzadko. To w porównaniu do wyników kwerendy T.M. Gronowskiego, op. cit., korzystającego z podobnego korpusu źródeł i odnajdującego w nich mnichów, musi budzić zastrzeżenia. Wyrzykwoła kwerenda w jednym z tomów *Acta Episcopalia* przyniosła kilkanaście informacji o poszczególnych zakonnicach, których nie ma w zestawieniu Autorki, zob. O.M. Przybyłowicz, *XVI-wieczne wizytacje klasztorów Klarysek w Krakowie i Starym Sączu w świetle kościelnego prawa potrydenckiego i posoborowego nurtu reformacyjnego*, [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole–Warszawa 2009, s. 233–263. Ponadto P. Gąsiorowska nie wykorzystała archiwaliów znajdujących się w Archiwum Kapitulnym na Wawelu — tam te czka poświęcona poszczególnym zgromadzeniom żeńskim Krakowa.

⁴⁹ Pierwsza zamieszczona została w rękopisie z pierwszej połowy XIV wieku tzw. *Alia relacio* — Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego Oddział Rękopisów (dalej cyt.: BUWroc.), sygn. IV F 193 f. 155r–156r, druga w rękopisie uzupełnianym w XVI wieku, BUWroc., sygn. IV 173 F ff. 123r–125r, 127r, z błędami z lat 1324–1455,

kolejny w XVIII wieku⁴⁹. Z analizy listy i zachowanych dokumentów wynika, że od fundacji w 1256 do 1531 roku urząd ksieni sprawowało co najmniej 20 zakonnic. Rekordzistkami były trzy księżniczki. Jadwiga, córka księcia głogowskiego Konrada, syna Anny Śląskiej, fundatorki zgromadzenia we Wrocławiu, panowała około 38 lat (w okresie od 1280 do 1318 r.). Przebyła w klasztorze co najmniej 50 lat, zakładając wcześniejsze oddanie do konwentu w wieku dziecięcym, na przykład w celach edukacyjnych, niż dopuszczało to prawo kanoniczne. Nawet w przypadku przedstawicielki rodu panującego nie mamy jednak pewności co do jej wieku biologicznego i klasztorowego, ponieważ nie znamy dokładnej daty urodzenia. Badacze przyjmują, że była najmłodszą córką Konrada i Salomei, która urodziła się po najmłodszym bracie Przemku (1265/1271)⁵⁰. W rozważaniach genealogicznych nie wzięto jednak pod uwagę, że skoro zostało księżką po Jadwidze, córce Henryka II Pobożnego, która złożyła urząd lub została z niego usunięta w 1280 roku (być może z powodu choroby psychicznej), to musiała być jednak znacznie starsza. Trudno przypuszczać, by przełożoną wspólnoty zostawało kilkuletnie dziecko. Kolejna Jadwiga, córka księcia niemodlińskiego Bolka, urząd ksieni sprawowała przez 34 lata (1379–1413), a więc w konwencie przebywała co najmniej około 50 lat. Także w jej przypadku dane biograficzne są niepełne, bo nie znamy daty urodzenia. Wiemy, że jako zakonnica wymieniona jest po raz pierwszy w 1359 roku, 20 lat później została księżką⁵¹, a więc musiała się urodzić przed 1349 rokiem, by jako trzydziestolatka, zgodnie z przepisami, objąć urząd ksieni⁵². Ostatnia z długowiecznych przełożonych, Elżbieta córka księcia Mikołaja opolskiego, urząd sprawowała 35 lat (1472–1507). W klasztorze musiała przebywać około 40 lat, skoro urodziła się między 1442 a 1452 rokiem, a zmarła 1507 roku⁵³. Według mnie bardziej prawdopodobna jest ta pierwsza data, skoro w 1472 roku była księżką, to musiała mieć minimum 30 lat. Te trzy przykłady wskazują na niedostatek wiedzy nie tylko z zakresu prozopografii zakonnej, ale i historii kobiet w średniowieczu. Skoro nie dysponujemy nawet dobrze opracowanymi biogramami księżnych — zakonnic, to trudno formułować jakiegokolwiek wnioski na temat całych wspólnot i mieszkańek klasztorów, wywodzących się z rodów rycerskich bądź mieszczańskich, o których dziejach wiemy jeszcze mniej. Dodatkową trudność przy oszacowaniu wieku księń stanowi praktyka ich wyboru, która nie została jasno określona we wszystkich regułach czy konstytucjach zakonnych. W epoce przedtrydenckiej w zgromadzeniach magdalenek i kanoniczek regularnych wybór przełożonej odbywał się w dniu pogrzebu poprzedniczki⁵⁴. U klarysek reguła lakonicznie stwierdzała: *Qua decedente, electio alterius abbatissae fiat*⁵⁵. W praktyce potrzebna była obecność prowincjała,

trzecia w rękopisie osiemnastowiecznym, obecnie niedostępnym, zaginionym po 1945, wydanym przez T. Pietsch (Archiwum Państwowe Wrocław Rep. 135 Hs. D 23 f.), T. Pietsch, *Zur Geschichte des Breslauer Klarenstiftes im Mittelalter*, Breslau 1939, s. 41–45; zawiera on imiona 29 księń do 1702 r. Autorka tego zaginionego spisu zwraca uwagę na błędy w chronologii księń występujące w poprzednich spisach; przy piątej ksieni zapisano: *Error forte Est*, zob. A. Sutowicz, „Życie wewnętrzne klarysek wrocławskich w średniowieczu”, Wrocław 2003, praca doktorska, maszynopis w IH Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 59, która zwróciła uwagę, że lista jest niepełna, bo nie ma na niej Katarzyny de Breg, która w dokumentach jako ksieni wystąpiła w 1348 roku, a zmarła 2 maja 1349.

⁵⁰ BUWroc. IV 173 F, f. 124 b; T. Pietsch, op. cit., Aneks Rep. 135 Hs. D 23 f, s. 42; *Jadwiga*, [w:] *Piastowie...*, s. 625.

⁵¹ Tamże, s. 746.

⁵² Nie zachowała się żadna suplika z prośbą o usunięcie klauzuli wieku wobec Jadwigi, więc można domniemywać, że nie była ona potrzebna.

⁵³ Tamże, s. 772. BUWroc. sygn. IV 173 F, f. 124 b; T. Pietsch, op. cit., Aneks Rep. 135 Hs. D 23 f, s. 42.

⁵⁴ W. Bochnak, *Z dziejów Magdalenek...*, s. 12–13. Magdalenki żyjące według reguły św. Augustyna wybierały przeoryszkę w dniu pogrzebu poprzedniczki w obecności wizytatora — delegata biskupa lub Stolicy Apostolskiej, który ogłaszał wybór i nadawał nowej przełożonej insygnia: krzyż na welon, pierścień, pieczęć, klucze; w czasie Mszy świętej odbierała ona przysięgę od zakonnic, zaś po Mszy od urzędników i poddanych.

⁵⁵ *Regula...*, [w:] *Pisma...*, rozdz. 4, s. 466.

aby wybór był legalny i zgodny z procedurami. Jak pokazuje przywoływany wcześniej przykład z Wrocławia, jego nieobecność wydłużała czas klasztornego „inter regnum”⁵⁶.

Prawodawstwo soboru trydenckiego i wzrost kultury piśmienniczej to dwa najistotniejsze czynniki, które przyczyniły się do jakościowego i ilościowego wzrostu dokumentacji klasztornej w epoce nowożytnej, począwszy od końca XVI wieku. Pojawienie się nowych typów źródeł wytwarzanych w klasztorach przez ich mieszkańców — zakonnice i zakonników oraz nowe regulacje prawne pozwalają na wszechstronną analizę zagadnień prozopograficznych, w tym długości życia biologicznego i „pod habitem”. Najważniejsze źródła to księgi profesji, w których odnotowywano dane biograficzne wstępujących do zgromadzeń, księgi zmarłych, sporządzane według nowych wzorców, prowadzone systematycznie i tym cenniejsze, że niejednokrotnie wciągano do nich informacje z nekrologów średniowiecznych i innych wcześniejszych źródeł niezachowanych do naszych czasów⁵⁷.

Sobór trydencki sprecyzował wiek kandydatek wstępujących do zakonu i wiek składania profesji. W Dekrecie III *W sprawie zakonników i zakonnice* ustalono wiek profesji na 16 lat; w wyjątkowych sytuacjach mogła to uczynić osoba młodsza, ale taka, która miała ukończone minimum 12 lat⁵⁸. Konstytucje dla poszczególnych zakonów uściślały uchwały soboru, powtarzając jednak niemalże dosłownie sformułowania dotyczące wieku przyjmowania kandydatek. Dla klarysek obowiązujące były konstytucje wydane przez Piusa V w 1570 roku⁵⁹ oraz generała zakonu franciszkańców w 1582 roku⁶⁰. Kandydatka nie mogła złożyć wstępnych ślubów — obłóczyn przed ukończeniem 12 roku życia i profesji przed 16 rokiem⁶¹. Konstytucje augustiańskie z 1607 roku także zakazywały przyjmowania panien przed ukończeniem 12 roku życia⁶².

⁵⁶ Zob. przyp. 45.

⁵⁷ J. Rajman, *Średniowieczne zapiski w nekrologu...*; M. Borkowska, *Liczebność i skład osobowy...*

⁵⁸ *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. II (869–1312), t. IV (1511–1870), opr. A. Baran, H. Pietras, Kraków 2003 (dalej cyt.: *Dokumenty SP*), t. IV, Dekret o zakonnikach i zakonnicach, s. 785–809, rozdz. 15. Profesję można składać po pełnym roku probacji i ukończeniu 16 roku życia, rozdz. 16. Nie są ważne zrzeczenia lub zobowiązania dokonane wcześniej niż dwa miesiące przed profesją. Po nowicjacie albo ktoś zostaje, albo odchodzi; nic się nie zmienia odnośnie do jezuitów; nie wolno przekazywać niczego z dóbr nowicjuszy do klasztoru, rozdz. 17. Dziewczynka starsza niż 12 lat, jeśli chce przyjąć habit, musi być przepytana przez biskupa; podobnie przed profesją, rozdz. 18. Poza przypadkami wyrażonymi w prawie nikomu nie wolno kobiety zmuszać do wstąpienia do klasztoru, ani tego zakazywać; zachowane zostają przepisy dotyczące penitentek i konwertytek.

⁵⁹ Jedna z kopii bulli *Decori et honestati omnium*, skierowanej nie tylko do konwentów klarysek, ale i innych wspólnot zakonnych żeńskich: *Abbatissarum, Priorissarum aliarumque Monialium et iam Carthusiensis, Cisterciensis, Sancti Benedicti, et mendicantium et quorumcumque aliorum ordinum...* znajduje się w archiwum Pradze, Státní Ústředni Archiv v Praze (SUA Praha), Acta Monialium Glogoviensis sygn. RF 50 / II, nr 3129, dokument nr 5.

⁶⁰ Biblioteka Watykańska, *Constitutioni Generali delle monache dell'ordine di Santa Chiara et del terzo ordine quali vivono in congregazione et clausura sotto il governo et cura dei Frati minoriti osservanti. Fatte del Reverendissimo Padre frà Francesco Gonzaga Ministro Generale di detti Frati 1582*, Ferrarie, (dalej cyt.: *Const. Gonzaga 1582*), Cap. 17 *Del ricevere delle Novizie*, f. 17r: Non si possi accettare niuna persona minora di dodici anni compiti, come vuole il Concilio di Trento...

⁶¹ Archiwum Klasztoru Klarysek w Krakowie (dalej cyt.: AKK1.Krak.), *Regestrum professorum Monasterii Sancti Andreae de Cracovia 1584*, sygn. 43 A (dalej cyt.: *Regestrum 1584*), zawiera fragmenty konstytucji papieskich Piusa IV, który w 1564 roku zatwierdził dekrety soboru: *Ex Constitutionibus Pij Quarti PP. Super cap. X. Regula D. Francisca*, k. 2v oraz Dekret Soboru, sekcja XXV, rozdz. XVII, k. 2v, 3r. Powtarzają te nakazy konstytucje franciszkańskie z 1582 roku. *Const. Gonzaga 1582*, Cap. 17 *Del ricevere delle Novizie*, f. 17v: [...] *Et niuna sarà ammessa alla professione se non harà finito il sestodecimo anno, con il voto delle suore, licenzia dell'ordinario, et nostra, ò vero del provinciale*; Uchwały soboru trydenckiego ustalały limit wieku, poprzedzony rokiem probacji dla wszystkich kandydatek na zakonnice, *Dokumenty SP*, t. IV, Sesja 25/A III, rozdz. 15 *Professione non fiat nisi anno probationis exacto et decimo sexto aetatis expleto*, s. 799.

⁶² M. Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1997, s. 20.

Prawodawcy soborowi uporządkowali też kwestie prowadzenia dokumentacji przyjmowania do klasztorów, czyli sporządzania ksiąg profesji. Tę sprawę ostatecznie uregulował w bulli z 1603 roku papież Klemens VIII, ustalając zasady spisywania ksiąg i ich przechowywania⁶³. Zapiski dotyczące przyjmowania do klasztorów i profesji prowadzono w epoce przedtrydenckiej niesystematycznie, o czym świadczą rękopisy z klasztoru klarysek w Krakowie⁶⁴ lub klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie z lat siedemdziesiątych XVI wieku⁶⁵.

Większość klasztorów żeńskich pod koniec XVI wieku, zgodnie z zaleceniami soboru, przeszła pod obediencję miejscowych biskupów. Ci począwszy od pierwszych reformatorów: kardynała Jerzego Radziwiła w diecezji krakowskiej, Marcina Kromera w warmińskiej, ordynariuszy kujawskich Stanisława Karnkowskiego i Hieronima Rozdrażewskiego⁶⁶ wizytowali podległe im zgromadzenia, zalecając przełożonym żeńskich wspólnot w pierwszych dekretach powizytacyjnych: „Księgi jedne być mają w klasztorze, w które się będzie wpisać porządnie każdej Siostry czas przyjęcia do zakonu, czas professy i czas ześcia ze świata”⁶⁷.

Posoborowe prawo wymuszało systematyczność i staranność prowadzenia zapisek, dzięki czemu ten typ dokumentacji stanowi najbogatsze i najrzetelniejsze źródło informacji prozopograficznych, w tym wiedzy o długości życia⁶⁸. Nowożytne księgi profesji zakładane począwszy od końca XVI wieku zachowały się dla kilkudziesięciu zgromadzeń zakonnych. W znanej mi najlepiej diecezji krakowskiej, będącej „zagłębiem” klasztorów, zachowały się księgi profesji klarysek krakowskich⁶⁹, brygidek lubelskich⁷⁰, benedyktynek sandomierskich⁷¹, benedyktynek

⁶³ Dekret Sykstusa V regulował sprawy odbywania wizytacji kościelnych oraz sporządzania ksiąg metrykalnych. Bulla Klemensa VIII z 1603 roku *Cum ad regularem* nakazywała wszystkim wspólnotom zakonnym prowadzenie ksiąg profesji według określonego wzoru i ich staranne przechowywanie, H. Gapski, *Rekrutacja do zakonów męskich*, s. 11. W zakonie franciszkanów kwestie te zostały uregulowane wcześniej, bo już w latach 1593–1596, zob. A. Guryń, *Reformatorska działalność Jana Donata Caputo w prowincji franciszkanów konwentualnych w Polsce 1595–1598*, „Studia Theologica Varsaviensia”, t. VII, 1968, nr 1, s. 173–202.

⁶⁴ AKK1.Krak. *Regestrum 1584* zawiera m. in. wykazy zakonnic obłożonych i profesek z lat 1582–1776 (k. 15–18, 21, 43–146). Podawano imię i nazwisko ojca zakonnicy, nazwisko panięskie matki, datę obłożyn i profesji, jeśli panna pochodziła z rodziny szlacheckiej. Nie zawsze wszystkie dane osobowe, dotyczące rodziny zakonnicy, są wiarygodne, bo dopisywano je później, o czym świadczy inny dukt pisma. Początek XVII wieku, to nie tylko w Polsce, ale także w Europie przełom w klasztornej dokumentacji przyjmowania do konwentów i prowadzenia systematycznych ksiąg profesji, zob. np. H. Nachenweng, *Das Professbuch und Necrologium des Benediktinerinnenstiftes Göss (1603–1774)*, „Studien und mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens”, Bd. 103, 1992, teil 2, s. 327–422.

⁶⁵ To najstarsze męskie księgi profesji, H. Gapski, *Rekrutacja do zakonów męskich...*, s. 10.

⁶⁶ A. Bazielić, *Kardynał Jerzy Radziwiłł (1556–1600). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia historyczne*, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, t. 1, (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego TN KUL, 34/1), Lublin 1968, tu s. 200; J. Gręzlikowski, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 44, 2001, nr 1–2, s. 161–184; J. Kalinowska, J. Wiśniewski, *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1979, nr 2, s. 139–164; J. Swędrowski, *Program formacji religijnej wiernych i kształtowanie postaw według biskupa Stanisława Karnkowskiego*, „Studia Wrocławskie”, t. 7, 2004, s. 369–385.

⁶⁷ AKK1.Krak., Reformacja Wielebnych Panien zakonnych świętej Matki Klary konwentu świętego Jędrzeja w Krakowie przez Jaśnie Oświeconego Xcia JMci Kardynała Radziwiła biskupa krakowskiego roku pańskiego 1597 w miesiącu czerwcu zaczęta dnia 27 miesiąca lipca w tymże roku 1597 zakończona, k. 6r.

⁶⁸ H. Gapski, *Przydatność ksiąg profesji w badaniach społecznych XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, R. 24, 1976, z. 2, s. 97–111; tenże, *Rekrutacja do zakonów męskich...*, s. 9–10.

⁶⁹ AKK1.Krak. *Regestrum professorum Monasterii Sancti Andree de Cracovia 1584*, In hoc libro continentur nomina sanctimonialium Mon. Sti Andree qua iam emiserunt notum professionis, et in posterum emittent, incipiendo a die 24 Martij Anno D. MDLXXXIII, sygn. 43 A.

⁷⁰ Catalog albo do zakonu porządek przyścia i ślubu P. B. oddania zakonnych panien reguły S. Brygidy przy kościele Panny Marii w Lublinie po wizytacje Jaśnie Oświeconego Książęca JMXa Jerzego Radziwiła kardynała Ś. Kościoła rzymskie[go] Biskupa krakowskiego przez wielebną pannę Agnieszkę Jastkowską ksienią klasztoru tego uczyniony w roku pańskim 1596 miesiącu grudniu, rkp. Biblioteka PAN w Krakowie, sygn. 2335.

⁷¹ Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu (dalej cyt.: ABSDSand.) Książka przyjęć do zakonu, profesji i konsekracji sióstr i ksieni w klasztorze sandomierskim oraz opisanie różnych

w Staniątkach⁷², bernardynek w Krakowie⁷³, norbertanek na Zwierzyńcu pod Krakowem⁷⁴. Ponadto dane o profesjach i katalog zmarłych znajdują się w kronice bernardynek lubelskich⁷⁵, a informacje biograficzne o norbertankach w Busku i Imbramowicach w źródłach narracyjnych odnoszących się do dziejów obydwu konwentów⁷⁶.

W gnieźnieńskiej Księdze wszystkich spraw konwentu św. Klary, założonej w 1609 roku⁷⁷, registr sióstr obejmuje lata 1562–1718. Informacje zostały spisane chronologicznie według wzoru: imię i nazwisko panny, rok profesji oraz imię i nazwisko ksieni, która przyjmowała ją do zakonu. Dane o profesji pań sprzed 1609 roku są znacznie mniej dokładne, a dopiero od 1612 r. pojawiają się datyienne. Może to świadczyć o tym, że dopiero od tego czasu wpisy prowadzone były na bieżąco. „Panna Jagnieszka Krzywosęcka umarła roku 1615 w dzień SS. Męczenników Kleta i Marcela żęła w zakonie lat siedmnaście od narodzenia swęgo lat trzydzieści i osm”⁷⁸ zapisano na kartach gnieźnieńskiego rękopisu. Urodziła się więc w 1577 roku, a wstąpiła do klasztoru w wieku 21 lat w 1598 roku.

przypadków, sygn. G 1392, A. Szylar, *Liczba zakonnic, skład osobowy i rotacja na urzędach w klasztorze benedyktynek w Sandomierzu w latach 1615–1903*, „NP”, t. 102, 2004, s. 287–352, tam tabele dotyczące wieku, długości życia biologicznego i klasztorowego, pochodzenia i lista księń.

⁷² Archiwum Klasztoru Benedyktynek w Staniątkach, Registr Sióstr Zakonu Świętego Ojca Benedykta pańien klasztoru staniąteckiego, w który wpisuje się każdy Panny siostry czas przyjęcia do Zakonu, czas profesji i czas ześcia ze świata, katalog od 1607 do 1847, nr 552 (powstał ok. 1760), sygn. 552; Registr Sióstr Zakonu Św. Ojca Benedykta klasztoru staniąteckiego, w który wpisuje się każdej Siostry czas przyjęcia jej do Zakonu, czas profesji i czas ześcia ze świata, XVI–XIX w. (powstał w 1890 na podstawie wcześniejszych niezachowanych do naszych czasów materiałów), sygn. 361.

⁷³ Archiwum Klasztoru Bernardynek w Krakowie, Registr wielebnych pańien zakonnic trzeciej reguły św. Franciszka w klasztorze pod tytułem Josepha w mieście stołecznym krakowskim (8 września 1608–8 grudnia 1909), nr 129; Księga zakonnic obelczonych i procesowanych w klasztorze św. Jozefa SS Bernardynek od roku 1647 (9 września 1608–16 sierpnia 1942), nr 130.

⁷⁴ Archiwum Klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu, Księga przyjmowania, profesowania i śmierci osób które imiona swoje w tym konwencie zwierzynieckim na służbę Bogu poświęciły, za staraniem najprzewielebniejszej jmc Panny Magdaleny Otfinowskiej na ten czas ksieni będącej spisana w r. 1798 dnia 12 listopada, nr 43; Registr przyjmowania Pańien do Konwentu Zakonu Zwierzynieckiego tuż zaraz opisane są czasy śmierci ich 1573–1751, nr 44; Wykaz sióstr i księń w klasztorze zwierzynieckim, 1643–1899, nr 57/3.

⁷⁵ ABSDSand. Sumariusz albo Archiwum Konwentu Lubelskiego W:W: Pańien trzeciej reguły S: O Franciszka zwanych Bernardynki pod tytułem S: Piotra Apostoła za przełożęństwa powtórnego Nayp. J.Mci P. Urszuli Trzciniński przepisane w Roku P.1767: D. 23 Mart: z zamiarem dalszego wpisywania rzeczy godniejszych uwagi, sygn. G1251, zob. A. Szylar, *Konwent bernardynek lubelskich w świetle kroniki klasztornej*, „NP”, t. 110, 2008, s. 35–106.

⁷⁶ Archiwum Norbertanek w Imbramowicach, Kronika klasztoru SS Norbertanek w Busku, obłóczyny, profesje (1737–1814), sygn. G5, mikrofilm Archiwa, Biblioteki Muzea Kościelne (dalej cyt.: ABMK), nr 4120; Opisy dziejów klasztoru ss. Norbertanek w Imbramowicach, między innymi katalog księń od Agnieszki Wygnańskiej z drugiej połowy XVI wieku do Marii Nideckiej (1890–1917), sygn. A 48, ABMK 4165; Metryka klasztoru imbramowickiego (1691), sygn. A 23.

⁷⁷ Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Księgi wszystkich spraw konwentu gnieźnieńskiego zakonu S. Klary. To jest katalog wszystkich Sióstr Zakonnych w tym klasztorze od pamięci ludzkiej professowanych żywych i zmarłych. Przytem inwentarz wszystkich dóbr prowentów także i przywilejów tegoż klasztoru za urzędu Wielebnej w Chrystusie Panny, Panny Doroty Bromierskiej, na ten czas Ksieniej tegoż klasztoru (acz niegodnej) uczynione, i pilnie pisane w roku pańskim 1609 (dalej cyt.: AAGniez. Księgi 1609), Akta obce, Klaryski gnieźnieńskie, bez sygnatury. Registr Sióstr professowanych znajduje na k. 101–128 i obejmuje lata 1562–1718. Informacje zostały spisane chronologicznie według wzoru: imię nazwisko panny, rok profesji i imię oraz nazwisko ksieni, która przyjmowała ją do zakonu. Tylko w nielicznych przypadkach pojawiają się dalsze informacje, ale nigdy nie zanotowano wieku profeski. Np. w 1607 roku o pannie Lilce Góreckiej zapisano, iż została przeniesiona na fundację do Śremu, gdzie przez wiele lat sprawowała świątobliwie urząd ksieni i tam też została pochowana, k. 102. Dużo bogatsze informacje zawiera księga pochodząca z klasztoru benedyktynek w Sandomierzu, w której zapisywano: datę wstąpienia do nowicjatu i wiek kandydatki, pochodzenie, daty profesji, konsekracji i śmierci, A. Szylar, *Liczba zakonnic...*, s. 287.

⁷⁸ AAGniez. Księgi 1609, k. 102, 129, 692.

Analiza najwcześniejszych zapisów w księgach profesji klarysek w Gnieźnie i Krakowie wykazała zbieżności z badaniami długości życia w innych konwentach u progu epoki nowożytnej. Średnia długość życia zakonnic w klasztorze gnieźnieńskim, które zostały zarejestrowane w źródle jako składające profesję między 1562 a 1599 rokiem, wyniosła 44 lata. Średnia długość życia po złożeniu profesji wśród zakonnic krakowskich odnotowanych jako profeski pod jednym rokiem — 1584, wyniosła 20,6 lat⁷⁹. Siedem spośród 13 klarysek gnieźnieńskich spędziło za klauzurą ponad 44 lata, czyli więcej niż średnia wspólnoty wyliczona dla lat 1562–1598. W klasztorze krakowskim 17 lub 18 (nierozstrzygnięta data śmierci konwerski Katarzyny) spośród badanej grupy 32 zakonnic przebywało w zgromadzeniu dłużej niż 39 lat, czyli także dłużej niż wyniosła średnia konwentu. Rekordzistkami pod tym względem były: w Gnieźnie ksieni Anna Dębicka, która zmarła w wieku co najmniej 80 lat (z czego w klasztorze 65 lub 66 lat), a w Krakowie Zofia Winiarska, która żyła co najmniej 87 lat (z czego 71 w klasztorze). Analiza danych z dłuższego okresu wykazała, że średnia długość życia zakonnic po złożeniu profesji w zgromadzeniu krakowskim na przełomie XVI i XVII wieku wynosiła 39 lat. Badaniu zostały poddane najwcześniejsze zapisy, odbiegające rzetelnością i skrupulatnością — ze względu na wciąganie ich do nowożytnych ksiąg z innych, niezachowanych do naszych czasów źródeł — od rejestracji prowadzonej na bieżąco. Mimo to obydwie średnie są porównywalne z danymi uzyskanymi przez historyków prowadzących analizy na podstawie ksiąg profesji z innych klasztorów żeńskich epoki potrydenckiej. U benedyktynek kongregacji chełmińskiej średnia długość życia w klasztorze wahała się na przestrzeni dwóch wieków — XVII i XVIII — między 29 a 40,5 lat, zaś w konwencie benedyktynek legnickich między 28 a 34 lata⁸⁰. U benedyktynek sandomierskich w pierwszych okresie istnienia fundacji (1615–1650) wynosiła 35 lat i 10 miesięcy⁸¹, później wzrosła do prawie 42 lat (1701–1750 i 1751–1800). Natomiast w latach 1651–1700 odnotowano spadek długości życia: średnia wyniosła 33 lata i 8 miesięcy, co można tłumaczyć niestabilną sytuacją polityczną, a przede wszystkim ekonomiczną Rzeczypospolitej w połowie XVII wieku. Wahaniami długości życia „pod habitem” obserwować można także u bernardynek lubelskich. W latach 1618–1650 średnia życia zakonnic w murach klasztornych wynosiła 37 lat i rosła systematycznie o kilka lat w kolejnych półwiekowych odstępach czasu, by w drugiej połowie XVIII wieku osiągnąć najwyższą średnią — 45 lat i 7 miesięcy⁸².

Powyższe dane świadczą o tym, że zakonnice żyły dość długo, znacznie dłużej niż kobiety świeckie w danej epoce. Biorąc pod uwagę limit wieku: 12 lat przy wstępowaniu do klasztoru i 16 lat przy składaniu profesji (zakładając, że praktyka postępowania była zgodna z prawem)⁸³, można stwierdzić, że wiele zakonnic dożywało 50 i więcej lat, co w tej epoce było wiekiem sędziwym⁸⁴. Wpływ na długowieczność miało przede wszystkim wyeliminowa-

⁷⁹ AKK1.Krak. Registr 1584, k. 8r: *Soror Sophia Winarska, Abbatissa, annorum 23. in ordine. Soror Helisabet Borkowska, annorum quadraginta in ordine, vel circa. Soror Agnes Radwanowna, annorum 46. aut 45. in ordine. Soror Sophia Miodkowna, annorum 36. in ordine. Soror Anna Miodkowna, annorum 23. in ordine. Soror Agnes Domarska, annorum 18. in ordine. Soror Sophia Wilczkowna, annorum 15. in ordine. Soror Hedwigis Sulowska, annorum (inną ręką dopisano: AD 1613 die 17 Augusti mortua est). Soror Dorothea Miodkowna, annorum (inną ręką dopisano: mortua est AD 1618 dnia 6 Augusti). Soror Margaretha Kuczowska (inną ręką dopisano: mortua est dnia 27 decembris AD 1599).*

⁸⁰ M. Borkowska, *Liczebność i skład osobowy...*, s. 253 i n.; P. Wiszewski, *Opactwo benedyktynek...*, s. 112, tab. 5, s. 497.

⁸¹ A. Szylar, *Liczba zakonnic...*, s. 310.

⁸² A. Szylar, *Konwent bernardynek lubelskich...*, s. 103.

⁸³ Zdarzały się przypadki obłajcy, ale były one jednostkowe, M. Borkowska, *Wypadki obłajcy po Soborze Trydenckim, „NP”*, t. 103, 2005 s. 171–188.

⁸⁴ Porównywalne dane z tymi, które zebrała A. Szylar dla najwcześniejszego okresu 1615–1650 — średnia życia to 57 lat, a 12% procent wszystkich sióstr z tego okresu (największy udział procentowy) dożywało 61–65 lat, A. Szylar, *Liczba zakonnic...*, s. 308–309; Zob. wyliczenia długości wieku J. Jankowski, *Epidemiologia historyczna polskiego średniowiecza*, Kraków 1990, s. 14.

nie najistotniejszego czynnika powodującego wysoką śmiertelność wśród kobiet — rodzenia dzieci.

Księgi profesji to najbogatszy, ale nie jedyny typ źródeł nowożytnych przynoszący informacje prozopograficzne, na podstawie których możemy badać długość życia zakonnice. Dysponujemy ponadto kronikami, wizytacjami przełożonych, rachunkami, spisami posagów, księgami zmarłych⁸⁵, kopiarzami, w końcu dokumentami, na których — tak jak w przypadku klarysek starosądeckich — zdarzają się podpisy wszystkich siostr⁸⁶. Księgi zmarłych pozwalają na konfrontację z danymi personalnymi zawartymi w księgach profesji. W katalogach zmarłych zakonnice notowano jednak czasami panny pod ich imionami świeckimi lub zakonnymi, co stanowi pewne utrudnienie. O „bałaganie” i niekonsekwencji w tym względzie najdobitniej świadczy zapis kronikarki starosądeckiej w księdze zmarłych, spisywanej w początku XIX wieku na podstawie źródeł wcześniejszych, w tym szesnastowiecznych, obecnie niezachowanych. „W starych szpargałach, w niektórych, pisano imiona chrzestne, a w drugich zakonne, w ostatku raz Katarzyna — drugi Krystyna i to przez to różne myłki, a wiele bardzo opuszczano, nie wpisywano w katalogi zakonnice i którego roku zeszyły ze świata”⁸⁷.

W kronikach opisano nie tylko dzieje zgromadzenia, ale niejednokrotnie włączono w narrację biogramy księń lub innych zakonnice⁸⁸. Pojawiają się także szczegółowe informacje o datach obłóczyn, profesji, konsekracji czy zgonów, jak na przykład w kronice brygidek z Grodna, gdy w roku 1761 zapisano: „Jedenastego Oktobra odprawił się akt obłóczyn wspomnianych panien probantek, to jest panny Urszuli Śląskiej, panny Anieli Borzęckiej, panny Anny Wołłowiczówny i Panny Franciszki Doboszyńskiej”⁸⁹.

dekrety reformacyjne to kolejna grupa nowożytnych źródeł przynoszących informacje o zakonnicach, ich długości życia, choć nie są to dane bezpośrednie, lecz pośrednie. Wizytatorzy odnotowywali bowiem niejednokrotnie skład konwentu w momencie odbywania wizyty, wymieniając z imienia i nazwiska mianowane przez siebie urzędniczki, jak i — choć rzadziej — zakonnice bez funkcji.

W księgach rachunkowych także zapisywano informacje o składzie wspólnoty, co pozwala na skonfrontowanie danych z wiadomościami pozyskanymi z innych źródeł. W najstarszych zachowanych rachunkach w archiwum klasztoru klarysek w Starym Sączu z lat 1602–1604⁹⁰, podawano imiona i nazwiska zakonnice przy okazji cyklicznych, półrocznych wypłat czynionych dwa razy do roku. Pensje w równej wysokości 7 zł i 15 groszy otrzymywały starsze, profesowane zakonnice, pełniące najczęściej określone urzędy w klasztorze. W listopadzie 1602 roku pierwsza, co było regułą sporządzania „listy płac”, została wymieniona ksieni bez imienia i nazwiska, następnie Zofia Rożnówna bez godności (w 1597 roku była ksienią)⁹¹, za nią wika-

⁸⁵ W Starym Sączu pierwszą zachowaną księgą profesji tamtejszych klarysek jest rękopis pochodzący z 1765 roku obejmujący wiek XVIII. Jej spisywanie rozpoczęto po wizytacji biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka i kontynuowana była do połowy XIX wieku, Archiwum Klasztoru Klarysek w Starym Sączu (dalej cyt.: AKKl.Sąd.), sygn. Zk/f-5 Księga obłóczyn — profesyj WW Matek i PP Sióstr w klasztorze starosądeckim (Księga zmarłych i rys życia 1765–1852) 1765 aż do roku 1857–1897; Katalog zmarłych cysterek z Wielkopolski (Owińska, Ołobok) znajduje się w archiwum Archidiecezji w Poznaniu, zob. M. Borkowska, *Skład osobowy polskich klasztorów cysterek...*, s. 63–71.

⁸⁶ AKKl.Sąd. Księgi zmarłych sygn. Zk/f-1, Zk/f-2, Zk/f-3, Zk/f-4, Zk/f-5.

⁸⁷ AKKl.Sąd. Księga zmarłych sygn. Zk/f-1, k. 9v.

⁸⁸ K. Górski, M. Borkowska, *Historiografia zakonna a wzorce świętości w XVII wieku*, Warszawa 1984, s. 31; A. Szylar, *Konwent bernardynek lubelskich...*

⁸⁹ *Dzieje kapitułarne zakonnice świętej matki Brygitty konwentu grodzieńskiego*, oprac. M. Borkowska, K. Obremski, Toruń 2001, s. 158.

⁹⁰ AKKl.Sąd. Percepta pieniędzy 1602–1604, sygn. D.W/1a.

⁹¹ Tylko te dwie zakonnice określone zostały mianem Panna; następne już jako siostry bez nazwisk.

ria Zofia, następnie kanclerka Ewa, zakrystiana Dorota, szafarka Magdalena, mistrzyni (nowicjatu) Zofia, Ewa kantorka oraz dziewięć innych siostr bez podania urzędu⁹² — w sumie 17 siostr. O tym, że nie były to wszystkie zakonnice, świadczy informacja znajdująca się na końcu tego zapisu. Po wymienieniu osób z rodziny klasztornej, otrzymujących tak jak zakonnice stałe raty, zapisano bowiem: „Do tego każdej pannie na obucie po groszy czterdzieści uczyni złotych dwadzieścia cztery, a to z tych pieniędzy co za barany”. Przyjmując, że każdy złoty zawierał 30 groszy⁹³, łatwo obliczyć, że wspomniana kwota wystarczyła na obucie 18 zakonnice. Nie wiadomo jednak, jakiej grupy siostr dotyczył zapis o zaopatrzeniu w trzewiki, czy wyżej wymienionych na „liście płac”, czy pozostałych — nowicjuszek, konwerek?

Podsumowując rozważania nad długością życia zakonnic w epoce średniowiecza i nowożytności wypada stwierdzić, że do końca XVI wieku badania nad wiekiem biologicznym i czasem przebywania w konwencie po złożeniu ślubów zakonnych napotykać na ograniczenia z uwagi na specyfikę źródeł. Można określić jedynie długość życia niektórych przedstawicieli zgromadzeń i to tych wywodzących się z elit i stanowiących elity w klasztorze — księń, opatek. Na podstawie fragmentarycznych i kruchych danych czerpanych przede wszystkim z dokumentów, rzadko z nekrologów czy spisów zakonnic, nie sposób budować nawet hipotez dotyczących prawidłowości obejmujących mieszkanki danej wspólnoty. Musimy zadowolić się jednostkowymi przykładami i tylko na podstawie danych dotyczących konkretnych osób próbować budować ostrożne hipotezy czy dostrzegać pewne prawidłowości, które mogły być charakterystyczne także dla innych członkiń wspólnoty. Czynnikiem mającym niewątpliwie wpływ na dłuższe życie zakonnic, zarówno w średniowieczu, jak i czasach nowożytnych, w stosunku do świeckich było wyeliminowanie rozrodczości wpływającej w największym stopniu na śmiertelność kobiet.

Od końca XVI wieku i pojawienia się nowej kategorii źródeł, w tym najcenniejszych z punktu widzenia badań prozopograficznych — ksiąg profesji, możliwe jest prowadzenie badań kompleksowych, obejmujących całe zgromadzenia w okresie kilkudziesięciu, a nawet kilkuset lat. Liczne źródła narracyjne oraz księgi zmarłych pozwalają na weryfikację informacji zawartych w księgach profesji, co w zasadniczy sposób podnosi rzetelność i wiarygodność badań. Zebrane dane pozwalają na uchwycenie zmian zachodzących w długości życia biologicznego i klasztornego zakonnic, prowadzenie studiów nad jednostką oraz porównawczo nad zbiorowościami w skali niedostępnej dla wcześniejszych stuleci. Informacje takie poszerzają wiedzę nie tylko w zakresie prozopografii zakonnej, ale także nowożytnej historii społecznej, a niekiedy gospodarczej.

Tabela 1
Długość życia klarysek w klasztorze w Gnieźnie na przełomie XVI i XVII wieku

Nazwisko	Data wstąpienia do klasztoru (oblóczyn)	Data śmierci	Lata życia w klasztorze
Agnieszka Krzywośęcka	1598	1615	17
Zofia Pilecka	1580	1617	37 ⁹⁴
Dorota Bromirska (Bromierska)	1588	1619	31 ⁹⁵
Jadwiga Podleska	1562	1619	57 ⁹⁶
Jadwiga Kębłowska	1582	1621	39

⁹² AKK1.Sąd. Percepta..., k. 8v.

⁹³ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004 (wyd. 6), s. 579.

⁹⁴ AAGniez. Księgi 1609 k. 130 omyłkowo podano, że w zakonie spędziła 27 lat.

⁹⁵ Tamże, omyłkowo o 42 latach spędzonych w klasztorze.

⁹⁶ Tamże, omyłkowo o 56 latach spędzonych w klasztorze.

Nazwisko	Data wstąpienia do klasztoru (oblóczyn)	Data śmierci	Lata życia w klasztorze
Małgorzata Domasławska	1577	1621	44
Dorota Piotrowska	1577	1623	46
Agnieszka Skrzetuska	1578	1624 lub 1626	46 lub 48 ⁹⁷
Anna Dębicka (Dębieńska)	1564	1629 lub 1630	65 lub 66 ⁹⁸
Katarzyna Zaleska	1566	1630	64
Bogumiła Małachowska	1582	1630	48
Zuzanna Dębicka	1596	1637	41
Katarzyna Lubowicka (Łubowicka)	1599	1638	39
			średnia 44,1

Źródło: AAGniez. Księgi 1609, k. 101–102, 130, 434.

Tabela 2
Długość życia klarysek w klasztorze w Krakowie na przełomie XVI i XVII wieku⁹⁹

Nazwisko	Data wstąpienia do klasztoru (oblóczyn)	Data śmierci	Lata życia w klasztorze
Zofia Winiarska	1561	1632	71 ¹⁰⁰
Anna Miodkówna (Miotkówna)	1561	1607	46
Agnieszka Domaradzka (Domaracka)	1565	1633	68
Jadwiga Sułowska	1572	1613 ¹⁰¹	41
Dorota Miodkówna (Miotkówna)	1573	1616 lub 1618 ¹⁰²	43 lub 45
Anna Rokowska	1581	1622 ¹⁰³	42
Małgorzata Kuczowska ¹⁰⁴	1582	1599	17
Barbara Miechowicka	1584	1615	31
Katarzyna Śmiecińska	1584	1630 lub 1638 ¹⁰⁵	46 lub 54
Zofia Radziemska (Radzińska)	1591	1644	53
Dorota Wilczkówna	1592	1620	28

⁹⁷ W AAGniez. k. 141 podano 1626, a w *Liber mortuorum* konwentu w Śremie rok 1624, zob. M. Borkowska, *Leksykon...*, s. 26.

⁹⁸ AAGniez. Księgi 1609, k. 434 1630 rok, a M. Borkowska, *Leksykon...*, s. 26 jako Anna/Elżbieta Dębicka/Dębieńska, rok 1629.

⁹⁹ Wymieniam tylko zakonnice, o których znajduje się pełna informacja w tymże źródle. Nie umieściłam na liście dwóch klarysek żyjących do końca XVI wieku, ale znanych jedynie ze wzmianek w innych źródłach (pojawily się tylko raz): Małgorzaty Szochowskiej (AKKI.Krak. sygn. 47 A Błoczek) i Zofii Domaradzkiej (1599 w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, *Acta Episcopalia*, t. 33, s. 359–353, P. Gąsiorowska, *Skład osobowy...*, s. 54.

¹⁰⁰ W AKKI.Krak. sygn. 907A Księga zmarłych mylnie jako Katarzyna, k. 246r.

¹⁰¹ Data śmierci jedynie w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, k. 240r.

¹⁰² Data śmierci w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, k. 229r 6 sierpnia 1616, i AKKI.Krak. *Regestrum 1584*, k. 22r, a na k. 9r 6 sierpnia 1618, zob. przypis 185.

¹⁰³ W AKKI.Krak. *Regestrum 1584*, podana data śmierci 8 sierpnia 1622, a w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, k. 263r dzień 8 września tegoż roku.

¹⁰⁴ Informację o Małgorzacie podano w AKKI.Krak. *Regestrum 1584*, k. 9r i z niewiadomych powodów pominięto w spisie rozpoczynającym się od k. 22r.

¹⁰⁵ W AKKI.Krak. *Regestrum 1584*, k. 9r podana data śmierci 7 maja 1638, a w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, k. 13r dzień 7 maja, ale 1630.

Nazwisko	Data wstąpienia do klasztoru (obłóczyn)	Data śmierci	Lata życia w klasztorze
Regina Długoszówna	1592	1624 lub 1630 ¹⁰⁶	32 lub 38
Zuzanna Warpechowska	1592	1640	48
Anna Rokowska II	1592	1637	45
Zofia Bielska	1592	1646	54
Elżbieta Miodkówna (Miotkówna)	1592	1616	24
Jadwiga Czekalińska ¹⁰⁷	1592	-	-
Agnieszka Duczymirska	1595	1597	-
Małgorzata Krzyszkowska	1595	1618	23
Anna Szyprowska	1595	1630	35
Felicja Andrzejowska konwerska	1595	1619	24
Katarzyna Krakowska konwerska	1595	1618 lub 1647 ¹⁰⁸	23 lub 52
Jadwiga Gniewkówna	1597	1641 ¹⁰⁹	44
Anna Sokołowska	1597	1647	50
Elżbieta Lesiecka	1597	1631	34
Elżbieta Rokowska	1597	1643	46
Zofia Lutomirska	1599	1641	42
Zofia Kuczowska	1599	1619	20
Zofia Rejmanówna	1599	1633	34
Regina Barska (Burska)	1599	1624	25
Katarzyna Wyszomirska	1599	1610	11
Katarzyna Kluczowska	1599	1635 ¹¹⁰	36
Jadwiga Ważyńska	1599	1653	54
Zbigniewa Gawrońska	1599	1644	45
			średnia 38,6–39,9 ¹¹¹

Źródło: AKKI.Krak., Regestrum 1584, k. 22r–27r.

Adres Autorki:

Dr Olga Miriam Przybyłowicz
Zakład Historii Kultury Materialnej
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa

¹⁰⁶ W AKKI.Krak. Regestrum 1584, k. 9v podana data śmierci 21 lutego 1630, a w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, k. 61r dzień 21 lutego 1624 roku.

¹⁰⁷ AKKI.Krak. Regestrum 1584, k. 9v. Być może nie złożyła profesji, bo nie występuje w żadnym innym źródle klasztornym.

¹⁰⁸ W AKKI.Krak. Regestrum 1584, k. 25v podana data śmierci 28 sierpnia 1647, a w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, dwie Katarzyny konwerski, k. 46r zmarła 15 maja 1618 roku i k. 241r 18 sierpnia 1647. Identyfikacja niemożliwa, bo przy konwerskach nie zapisywano imion rodziców.

¹⁰⁹ W AKKI.Krak. Regestrum 1584, k. 25v podana data śmierci 16 marca 1641, a w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, k. 85r dzień 14 marca tegoż roku.

¹¹⁰ W AKKI.Krak. Regestrum 1584, k. 26v podana data śmierci 16 maja 1635, a w AKKI.Krak. sygn. 907 A Księga zmarłych, k. 145r dzień 14 maja tegoż roku.

¹¹¹ Pierwsza średnia wyliczona przy wzięciu pod uwagę niższych danych — w przypadku trzech zakonnic o różnych datach śmierci, a druga przy dłuższej liczbie lat życia. Do średniej nie wliczyłam dwóch pań o nieznanej dacie śmierci.

THE LONGEVITY OF NUNS IN THE LIGHT OF MEDIAEVAL AND MODERN SOURCES.
LIMITATIONS, OPPORTUNITIES AND RESEARCH SUGGESTIONS

The recently developed Polish prosopography of religious orders has not paid much attention to the issue of the length of nuns' life, both biological and chronological (the number of years spent in enclosure), in contrast to the issues of the social and geographical background or the size of monastic communities. A medievalist is limited in this respect by the scarcity of sources and their documentary character. In Poland there are no mediaeval predecessors of modern books of profession, called *Libri vitae*, which have survived in Western Europe and Britain. Furthermore, nunneries, not only in Poland, are known for scarcity of chronicles and necrologies, which are an invaluable source of data about mediaeval male congregations. The basic sources of data on mediaeval nuns and monks are normative documents, i.e. the rules and constitutions. Deeds usually mention the narrow ruling elite, and hence over-represent abbesses, prioresses and their deputies, as well as their counterparts in male congregations. The normative sources contain few clues as to the age of candidates and the longevity of monks and nuns.

Due to the regulations introduced by the Council of Trent, and the increasing level of literacy, monastic documents from the modern era are more copious and of better quality. New types of documents produced by nuns and monks, as well as the new regulations contained in the Trent decrees, allow us to undertake a thorough analysis of prosopographic issues, including the length of biological and chronological life. The principal sources are books of profession, which noted the biographical data of novices, and books of the dead, in which data were recorded regularly and according to new rules. Books of the dead are particularly valuable since they often incorporated information from mediaeval necrologies and other earlier sources which have not survived until today. The Trent regulations required systematic and neat records, therefore books of profession are the richest and the most reliable source of prosopographic information. Data from books of profession indicate that nuns lived much longer than lay women in the given epoch. Many nuns lived to be fifty, which was considered an old age in the early modern period. Such longevity was primarily due to the fact that nuns did not bear children, childbearing being the basic cause of high mortality rate among women.

Research on the length of the biological and chronological life of nuns before the end of the 16th c. is hampered by the character of the sources. The length of life can only be determined in the case of some nuns, mostly abbesses and prioresses. The fragmentary and shaky data from documents, rarely supplemented with information from necrologies, do not provide grounds for generalizations. On the basis of individual examples we can only pose tentative hypotheses and speculate about possible tendencies. The end of the 16th c. is marked with a new category of sources, including books of profession, which are most valuable for prosopographic research. They allow us to undertake complex research on whole congregations in periods ranging up to several hundred years. Ample narrative sources help to verify data from books of profession, which greatly enhanced the reliability and credibility of the results. The available data allow us to trace changes in nuns' longevity, and to conduct comparative analyses on a scale that is unavailable for previous centuries.

Translated by
Izabela Szymańska